

**A VÁROSOK – OLVASZTÓTÉGELYEK?
(A [NYELVI] ASSZIMILÁCIÓ TERÜLETI VONATKOZÁSAI
A DUALIZMUS KORÁBAN – II.)¹**

BELUSZKY PÁL

Cities – crucibles?

(Territorial aspects of [language] assimilation in the age of dualism – II.)

In the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918), many different peoples (national, national) lived together in point of their mother tongues, their history, their geographic characteristics, their denominational affiliation, their public status and their political aspirations. This complicated nationality composition and relations characterized the population of Hungary, which forms part of the Monarchy (325.4 thousand km², 20.88 million inhabitants); in 1910, 45.5% of the country's population was non-Hungarian, with six nationalities (German, Slovakian, Romanian, Serbian, Croatian, Ruthenian) exceeding 470,000, and thousands of Slovenians, Bulgarians, Poles, Italians, Czech Moravians lived in the country. The Hungarians (Hungarian native speakers! - since the Hungarian statistical service did not keep count of the nationality but the mother language). were in 1890 in a minority and their proportion rose to 54.5% by 1910. Although state administration was "officially" based on the state-nation approach, in practice, together with the Hungarian vox populi, was worried about the high proportion of non-Hungarians from the country's population and urged the language change of the ethnic minority population, the "becoming Hungarian", that was going quickly in the country (1880: 46.6% Hungarian mother tongue, 1910: 54.5%). On the one hand, the growing proportion of Hungarians stemmed from the higher than average natural increment and the linguistic assimilation (but to the increase in proportion of Hungarians contributed by the fact that nationalities participated in the emigration beyond their ratio). The study took into account the causes of language assimilation, with special regard to spatial structure impacts (the geographic, settlement specificities of the residential areas of individual nationalities, the effects of urbanization, etc.).

Tanulmányunk első részében (hasonló címmel a Történeti Földrajzi Közlemények 2018/1. számában) megállapítottuk, hogy Magyarország – egyébként elképesztően bonyolult – „nemzetiségi mixe” a dualizmus korában (is) dinamikus átalakuláson ment keresztül: a magyarság számaránya az 1880-as (ekkor kérdezett rá először a hivatalos népszámlálás a lakosság anyanyelvi hovatartozására) 46,6%-ról 1900-ra (végre! – mondták a kortársak) meghaladva az 50%-os küszöböt 51,4%-ra emelkedett, majd 1910-re további 3,1%-pontos emelkedést produkálva 54,5%-on tetőzött (mármint az 1910-es volt az utolsó, a Kárpát-

¹ A tanulmány a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány részére készült kutatás alapján íródott.

medence egészén végrehajtott „magyar” népszámlálás). A nemzetiségi szerkezet bonyolultsága abból is adódott, hogy a magyarsággal szemben hat többszáz ezres – milliós nemzetiség „állt a másik oldalon” – németek, románok, szlovákok, szerbek, horvátok, ruszinok – sok más kisebb népcsoport mellett (lengyelek, szlovénok, olaszok, csehek, krassovánok, nem is beszélve a némiképp bizonytalan identitású [„statisztikai besorolású”] bunyevácokról, sokacokról, „illírekről”, bosnyákokról). Oly „csekélyégeket” nem is említve, hogy pl. a Magyarországon „kisebbségi létben” élő németajkúak a Monarchia egyik „uralkodó”, államalkotó népének, az osztráknak (németnek?) voltak a részei.

A „magyarosodás” legjelentékenyebb forrását az *asszimiláció* képezte. Az asszimiláció indítékait, annak mértékét, ütemét stb. ugyancsak vázoltuk tanulmányunk első részében. Jelen írásunkban a (nyelvi) asszimiláció *területi* vonatkozásait tekintjük át.

Az asszimilációra ható tényezők végső soron az egyes nemzetiségek közötti „érintkezési felületeket” alakítják, tágítják vagy szűkítik azt, s ezen keresztül befolyásolják az asszimiláció lefolyását. Az „érintkezési felületeket” módosította például a munkavégzés jellege – individuális munkavégzés, mint az önállóan gazdálkodó agrárkeresőké, vagy csoportos munka, mint amilyen az ipari üzemekben, nagyobb építkezéseken folyt –, az írni-olvasni tudás – az érintkezés az orális kommunikáció mellett írott szövegeken keresztül is folyhatott –, a helyváltoztatás kényszere – pl. a vándormunka –, ha közben nyelvhatárokat lépett át és így tovább. Messzemenően formálták az „érintkezési felületek” nagyságát az egyes nemzetiségek települési területének földrajzi jellemzői: annak zárt, „tömbös” volta, a zárt, homogén nyelvterületen vagy a nyelvszigeteken, szórványokban élők aránya, a markáns vagy laza, széles vegyes nyelvű zónajellegű nyelvhatárok, a vegyes nemzetiségű területek kiterjedése, a városokban – mint „olvasztótégelyekben” – élők aránya és így tovább.

A (nyelvi) asszimiláció területi vonatkozásai kapcsán e helyütt a nemzetiségek *lakóterületének kompaktságát, annak zárt vagy nyitott voltát, a nemzetiségileg vegyes területek helyzetét s a városoknak az asszimilációban játszott szerepét* érintjük.

A nemzetiségek lakóterületének kompaktsága, a nemzetiségi tömbökben és a nyelvszigetekben s szórványban élők aránya nyilvánvaló módon befolyásolja az adott nemzetiség asszimilációs alkalmait, lehetőségeit, kényszerét. A zárt határu, homogén nyelvi tömbökben élők asszimilációja messze szerényebb mértékű a szórványban élő nemzettársaikhoz képest. Az *1. táblázatban* példákat adunk a szlovák többségű tömbökben és a szórványokban élő szlovákok magyar nyelvtudásának különbségeiről.

A táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy minél magasabb egy-egy területegység (vármegye) szlovák anyanyelvű lakosságának aránya, tehát minél kisebb a más anyanyelvűekkel való „találkozás” esélye, annál kevesebb szlovák tanult meg magyarul. Trencsénben vagy Liptóban, melyek majd „tisztán” szlovák

nyelvű megyék voltak, 10% alatt maradt a magyarul is tudók aránya, Békésben, ahol nyelvszigetet alkotva magyarokkal és németajkúakkal vegyesen éltek, közel háromnegyedük megtanult magyarul is. Bács-Bodrogban és Torontálban szórványban éltek a szlovákok, arányuk csekély volt ugyan, de e megyékben nagyon vegyes nemzetiségű lakosság élt, ezért a nyelvi asszimiláció nem csak a magyarok felé irányult. A Szepességben is hasonló volt a helyzet, itt az asszimiláció „célnyelve” inkább a német, mint a magyar. Hasonló eredményt kapunk más nemzetiségek, pl. a románok esetében is (2. táblázat).

1. táblázat: A szlovák anyanyelvű lakosság száma, aránya és magyar nyelvtudása egyes megyékben, 1910

Megye	Összes lakos	Szlovák anyanyelvűek		Magyarul tud, %	
		száma	%	1900	1910
Trencsén	310 437	284 770	91,8	3,0	7,2
Liptó	80 906	78 098	89,9	5,3	9,0
Zólyom	133 653	113 294	84,8	10,1	16,5
Sáros	174 620	101 855	58,2	6,0	14,2
Szepes	172 867	97 077	56,2	3,5	9,9
Hont	117 256	43 181	36,8	20,0	28,6
Békés	298 710	66 770	22,4	60,2	70,8
Abaúj-Torna	158 077	29 520	18,7	25,3	36,2
Csanád	145 248	17 133	11,8	32,3	38,5
Bács-Bodrog	632 560	28 501	4,5	10,6	12,8
Torontál	594 343	15 899	2,7	14,0	23,8

2. táblázat: Néhány vármegye, illetve város román anyanyelvű lakosságának magyar nyelvtudása, 1910

Megye, város	A román anyanyelvűek aránya	Közülük magyarul tudott
Fogaras megye	88,7%	5,9%
Hunyad megye	79,9%	7,2%
Brassó megye	34,7%	26,1%
Háromszék megye	15,6%	44,3%
Kolozsvár	12,4%	67,1%

E néhány adat is rávilágít a nemzetiségek területi zártságának-tömbösségének vagy szórtságuknak s magyarnyelv tudásuknak – kezdődő asszimilációjuknak (?) – szoros kapcsolatára. A magyarországi nemzetiségek közül a *németség* területi „elterjedtsége”, térszerkezete a legkülönösebb; lakóhelyük a legszélsőségesebb

módon *szórt*, gyakorlatilag az egész ország területén több-kevesebb súllyal jelen voltak; a magyarországi 63 vármegye (64. Fiume város és kerülete volt) közül ötvenben arányuk meghaladta az 1, kereken felülben az 5%-ot (a „legnémetebb” megye az Ausztriával szomszédos Moson 55,0%-nyi német anyanyelvű lakossal 1910-ben; az egykori Szászföld „szívében”, Nagy-Küküllő megyében arányuk 41,8%-ot, a „Schwäbische Türkei” részét képező Baranyában 35,0%-ot tett ki). A németeknek három nagyobb, többé-kevésbé összefüggő területű sűrűsödési góccuk volt:

- *A nyugat-magyarországi*, az ausztriai német nyelvterülettel érintkező, Moson, Sopron és Vas megyék nyugati sávját elfoglaló *hienc-poncichter* zóna; benne élt a hazai (szűkebb magyarországi) németiség kereken 14%-a, mintegy 266 ezer fő, ám az ezen övezeten belüli arányuk is csak 62-63%-ot tett ki (a „legnémetebb” nagymartoni járásban 85,0%-ot), tehát ebben a zónában is keverten éltek más – magyar és horvát – anyanyelvűekkel.
- A második sűrűsödési góccukban, Erdélyben, az egykori *Szászföld* területén kb. 150 ezer németajkú élt, a hazai németiség nem egészen 8%-a, de már erősen fellazult szállásterületen, arányuk Nagy-Küküllő vármegyében is csak 41%, Szebenben 28,1, Brassó vármegyében 29,2 és Kis-Küküllőben 17,5%. (Tehát a német anyanyelvűek aránya a szűkebb értelemben vett egykori Szászföldön sem érte el az 50%-ot). Vagyis ez a gócterület is egy erősen vegyes lakosságú, relatív német többségű terület. (A földrajzi elhelyezkedés mellett az egyéb tényezők – jelen esetben a Szászföld autonómiája, a százok erős identitás-tudata – az asszimilációban – pontosabban a magyar nyelv elsajátításában – játszott szerepét mutatja a Tolna megyei németek – arányuk a megyében 27,9% – és a Szeben megyeiek – arányuk 28,1% – magyarnyelv tudásának összevetése: az előbbiek 49,9, utóbbiak 22,4%-a tudott magyarul 1910-ben.)
- A harmadik német gócterület Baranya és Tolna megyére terjedt ki („Schwäbische Türkei”), közel 160 ezer németajkú lakossal (a hazai németiség 8,3%-a), de itt is más anyanyelvűekkel éltek együtt; a „legnémetebb” völgyeségi járásban 77,3, a pécsváradiban 68,9, a hegyhátiban 49,0%-ot tett ki a német anyanyelvűek aránya.

E három német „magterületen” kívül két körzetben élt nagyszámú németajkú, az ország két nagy vegyes nemzetiségű körzetében, a Tisza–Maros szögben, vagyis a *Bánságban*, ahol a közel 400 ezer főnyi németiség a lakosság 25,5%-át tette ki s „osztozott” a területen magyarokkal (21,7%), románokkal (30,3%), szerbekkel (18,2%) s kevés szlovákkal (2,2%). Vegyes nemzetiségű terület alakult ki az Alsó-Duna mentén (Bács-Bodrog vármegyében, de ide sorolható a baranyai-tolnai vegyes nemzetiségű terület is), ahol bő egy millióan éltek, közöttük mintegy 31%-nyi németajkú). A vegyes nemzetiségű területeken négy (vagy akár 6-8, mert kisebb számban éltek itt ruszinok, szlovákok, horvátok,

krassovánok is) nemzetiség a legkülönbözőbb konfigurációkat alkotva élt egymás mellett, egy nyelv dominanciájával, esetleg abszolút többségével rendelkező kistérségekben (mint pl. a boksánybányai járás 76,1% román, a begai 70,9% ugyancsak román anyanyelvű lakossal, a zsablyai járás 70,6%, a törökbecsei 68,5% szerb lakossal és így tovább), egymás mellett fekvő, de más-más többségi nemzetiségű falvakban vagy egy-egy településen belül élt több nemzetiség.

A németiség e földrajzi megoszlásának (kompakt tömbök hiánya, egymástól távol fekvő, vegyes nemzetiségű gócterületek, közel 70%-ot kitevő szórvány-lét) az asszimilációra gyakorolt hatását fenn dokumentáltuk.

A német anyanyelvűek mellett ugyancsak lazább – de németekhez korántsem mérhető – „szállásterülettel” rendelkeztek a *szlovákok*, akiknek *kereken fele* élt „eredeti”, középkori, összefüggő és dominánsan szlovák anyanyelvű régióban, elsősorban a Nyugati Felföldön (Trencsén, Liptó, Zólyom, Árva megyékben – ez utóbbiban a gorálokkal együtt – 80% feletti részesedés). Azonban e törzsterületen is osztozniuk kellett 8–20%-nyi más nemzetiségű lakossal, elsősorban magyarokkal és németekkel. További kb. 17%-uk a nyelvhatár széles zónájában, más népekkel vegyesen, de relatív többségben élt, kereken egyötödük pedig a törzsterület közelében húzódó zónában s kisebb-nagyobb nyelvszigeteken az ország középső részén egészen a déli országhatárig (a hódási járásban – Bács-Bodrog vármegye – a lakosság 15,7%-a szlovák anyanyelvű volt, de ugyan e járásban Bácsújfaluban arányuk kereken 95%-ot tett ki). Végül 13–14%-uk teljesen szórványszerűen élt. Ez a laza településterület ugyancsak támogatta a szlovákság gyorsabb asszimilációját.

Hasonlóan laza településterület jellemezte a *szerbeket*, a Magyarországon élőknek szűk egyharmada lakta a Délvidék nemzetiségileg igen vegyes területének relatív szerb többségű járásait, ám itt is a járási szinten mért arányuk legfeljebb 71%-ot tett ki (zsablyai járás Bács-Bodrog megyében). Így a szerbeknek tulajdonképp nem is volt kizárólagos szállásterületük Magyarországon, csak sűrűsödési áréjuk, s „saját” városuk sem; a városok közül legnagyobb arányban Nagykikindán éltek, itt részesedésük 52,8%-ra rúgott, s a legjelentősebb politikai-kulturális-gazdasági központjukban, Újvidéken is kisebbségben éltek (arányuk 1910-ben 34,5%). Annak, hogy a magyarországi szerbek magyarnyelv tudása mégis szerény volt (16,6%), azt feltehetően ortodox vallásuk, erős nemzeti-vallási autonómiájuk s így identitásuk magyarázza.

A *románok* szállásterületét azért tarthatjuk viszonylag kompaktnak, mert az ország nyolc statisztikai régiójából ötben (+Fiume) mindössze 9243 román anyanyelvű lakos élt, ez a Magyar Birodalom román lakosságának mindössze 0,3%-a, tehát román szórványokról, nyelvszigetekről a „törzsterületről” távolabb nem beszélhetünk. Erdélyben élt a románság 49,9%-a, a Partiumban, tehát a Tisza–Maros szögben 28,7%-uk s a Tisza bal partjának nevezett statisztikai régióban 21,1%-uk. E területek összefüggő tömböt alkottak. (Ám az Erdélyen „kívüli” két statisztikai régióban is csak néhány, Erdéllyel szomszédos megyére

korlátozódott jelenlétük, Békésben, Hajdúban, Szabolcsban arányuk igen csekély volt, s a Tisza–Maros szögbe sorolt Csanádban is csupán a lakosság 9,7%-a vallotta magát román anyanyelvűnek.) Viszont a nagy román tömbön belül sem volt a román nyelv (a románság) „egyeduralkodó”; megyei szinten a legmagasabb arányt, 88,7%-ot Fogarasban érték el, Hunyadban 79,9%-ot, Alsó-Fehérben 77,4%-ot, Szolnok-Dobokában 75,2%-ot, Torda-Aranyosban 72,1%-ot tett ki a románok aránya. A románok szállásterületének földrajzi szerkezete ezért nem gyakorolt egyértelmű hatást az asszimilációs folyamataikra.

A *ruszinok* csupán négy járásban képeztek abszolút többséget (itt élt a ruszinok 17,3%-a), további 14 járásban relatív ruszin többségű vegyes nemzetiségű térséget alkottak (itt a ruszinok aránya kb. 70%-ot tett ki). E laza, más anyanyelvűekkel tarkított területen lakott a ruszinok háromnegyede, negyedük pedig szétszórtan – nagyobb nyelvszigeteket nem alkotva – az országban, de a Dunántúlra, a Nyugat-Felföldre vagy Erdélybe alig jutottak el. (E három statisztikai régióban összesen 2384 ruszin lakos élt.)

A nemzetiségek „térszerkezete” és nyelvtudásuk összevetése céljából ismét közöljük az egyes nemzetiségek nyelvtudásának adatait (3. táblázat). Ami mármost a *városoknak*, mint „olvasztótégléknek” az asszimilációban játszott szerepét illeti, kétségtelen, hogy a városok a magyarosodás zászlóvivőinek bizonyultak. Nem csoda, hogy *Kovács Alajos*, a magyarosítás egyik élharcosa elégedetten állapíthatta meg, hogy „... amily mértékben felszívják tehát a városok a vidék lakosságát, legalább is olyan mértékben természetszerűleg kell terjednie a magyar nyelv ismeretének.” (*Kovács A.* 1925).

3. táblázat. Az egyes nemzetiségek nyelvtudása, %, 1910
(Horvát-Szlavonország nélkül)

Nemzetiség	Nyelvtudás					
	magyar	német	szlovák	román	ruszin	horvát/szerb
Magyarok	–	12,6	5,5	4,0	0,5	1,8
Németek	39,8	–	6,2	13,1	2,1	5,8
Szlovákok	21,4	4,2	–	0,6	0,1	0,8
Románok	12,7	2,1	0,1	–	0,0	0,8
Ruszinok	14,0	0,8	2,1	1,0	–	0,5
Horvátok	30,8	23,0	1,0	0,5	0,0	–
Szerbek	16,6	8,6	0,6	8,9	0,0	–

A városok a „magyarosodásban” kiemelkedő szerepet játszottak; ezt a mellékelt táblázatok adatai egyértelműen és sokoldalúan bizonyítják (4., 5., 6. táblázatok). Már a magyar anyanyelvűek közjogi kategóriák szerinti, 1910-re vonatkozó bontása is alátámasztja ezen állításunkat. Megjegyezzük, adataink csupán a városi joggal rendelkező településekre vonatkoznak, s számos városi funkciójú, jellegű település ekkor községi jogállásban élt, ám így is a községek

lakói között kisebbségben maradtak a magyarok (48,8%-ot tettek ki), addig a városok lakóinak bő háromnegyede a magyart vallotta anyanyelvének. Még meggyőzőbbek az 1880 óta bekövetkezett létszámbeli változások: míg a községekben 5,3%-ponttal nőtt a magyar anyanyelvűek aránya, addig a szűkebb értelemben vett Magyarországon 7,9, a városokban viszont 13,4%-ponttal. A két népszámlálás között eltelt harminc évben a városokban élő magyarok száma kerekén 110%-kal, mintegy másfél millió fővel gyarapodott, az ország lakossága 33,6%-kal, az ország magyarjék lakóié 54,8%-kal. Még egyértelműbb a kép, ha a többi nemzetiség városi lakóinak arányát, számát vesszük szemügyre. Valamennyi számottevő magyarországi nemzetiség *aránya* csökkent a városi lakosok között, a németeké majd felére zuhant (18,4%-ról 9,7%-ra). De nemcsak a nem magyar anyanyelvűek aránya csökkent a városokban, hanem esetenként lélekszámuk is, különösen a németeké, a „szerbhorvátoké”; a szlovákoké stagnált, csupán a városokban élő románok száma nőtt, de ez a növekmény sem tartott lépést a városok lakosságszámának emelkedésével. Figyelemreméltó az 5. táblázat utolsó oszlopa. Ennek adataiból kiderül, hogy a Kárpát-medence leginkább városlakó nemzete a magyar, közel 29%-uk 1910-ben városi jogú településeken élt, s ugyancsak viszonylag magas volt – az urbanizáció korabeli szintjéhez képest – a városokban élő *németek* és a *szerbek* aránya (18–19%); ugyanakkor a *románoknak*, annak ellenére, hogy 1880 és 1910 között növelték városlakóik számát, még 1910-ben is csak 4,5%-a élt városokban, vagyis csupán minden 22. (!) román anyanyelvű élt városokban; a *ruszinok* pedig messze elkerülték a városokat. (A „legruszínabb városnak” 1910-ben Munkács bizonyult, 8,1%-nyi ruszin lakossal – de 1880-ban még 11,1%-ot tett ki az arányuk –, Ungváron, a ruszinság „központjában” 3,8%-ra rúgott az arányuk. Munkácson a számuk is csökkent a két népszámlálás között, 1910-ben alig 1400-as vallották magukat ruszinnak, Ungváron, a görög katolikus püspökség és egyházi iskoláik ellenére alig több mint hatszázan éltek.)

4. táblázat. A magyar lakosság számának és arányának változása az egyes közjogi kategóriák szerint, 1880–1910 (Horvát-Szlavonország nélkül)

Jogállás	A magyar anyanyelvűek							
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
	1880		1890		1900		1910*	
Törvényhatósági jogú városok	690 834	60,9	893 227	65,5	1 283 496	73,4	1 712 445	78,0
Rendelkezett tanácsú városok	667 713	65,7	771 925	69,6	925 694	72,7	1 142 726	74,7
Városok együtt	1 358 557	63,2	1 665 152	67,0	2 209 190	73,1	2 855 161	76,6
Vidék	5 045 513	43,5	5 692 784	44,9	6 379 644	46,6	7 089 466	48,8
Magyarország összesen	6 404 070	46,6	7 357 936	48,5	8 588 834	51,4	9 914 627	54,5

*A katonai népességgel együtt

5. táblázat. A városokban élő nemzetiségek számának és arányának változása, 1880–1910*

Anyanyelv	Városokban élők száma		Arányuk a városi népességből		A nemzetiségből városban élt %**
	1880	1910	1880	1910	
Magyar	1 358 557	2 855 161	63,2	76,6	28,71
Német	396 112	360 958	18,4	9,7	18,96
Szlovák	157 739	159 593	7,3	4,2	8,20
Román	82 065	133 759	3,8	3,6	4,54
Ruszin	3 609	4 684	0,2	0,1	1,00
Horvát	112 569	20 806	5,2	0,5	10,68
Szerb		85 350		3,3	18,50

*Horvát-Szlavonország nélkül.

**1910-ben.

6. táblázat. A magyarul tudók a nem magyarok közül a polgári népességben, 1880, 1910, a települések jogállása szerint

A települések jogállása	A nem magyarok közül magyarul tud		A polgári népességből magyarul tud	
	1880	1910	1880	1910
Törvényhatósági jogú városok	28,4	52,9	72,4	89,9
Rendezett tanácsú városok	26,1	44,5	74,4	86,3
Városok együtt	27,4	49,1	73,8	88,4
Községek	9,1	19,4	48,5	58,7
Magyarország együtt	11,1	22,4	52,5	64,7

Végül a 6. táblázat a nem magyar anyanyelvűek magyarnyelv tudásának változását mutatja 1880 és 1910 között, a települések jogállása szerint. Az adatokból kitetszik, hogy 1880-ban a vidéken élő nem magyar anyanyelvűek közül csupán minden tizedik tudott – úgy ahogy (?) – magyarul, vagyis akkor még a nemzetiségek „vidéki tömbjei” nyelvileg szinte intaktak maradtak, de a dualizmus korának végére az ő magyarnyelv tudásuk is jelentősen emelkedett, ám még 1910-ben is messze elmaradt a városokban élő nemzetiségek magyarul tudásától, ahol a 20. század elejére már a más anyanyelvűek fele is elsajátította a magyar nyelvet. (Ne feledjük, ebben az értékben a (főleg) nemzetiségek lakta városok is bennfoglaltatnak.) Mindez azt eredményezte, hogy a városokban élő teljes népességből 1910-ben már 88,4% tudott magyarul; ez volt az az információ, amely megnyugvással töltötte el a magyarosítás szorgalmazóit; hisz ha egy „átlagos” városban egy találmányra kiválasztott járókelőt magyarul megszólítottak, szinte minden esetben magyarul tudott válaszolni.

Mielőtt kissé részletesebben szemügyre vennénk a városok „magyarosodásának” folyamatát, konkrét eredményeit, ennek geopolitikai vonatkozásait, néhány általános megjegyzést kell tennünk:

- A magyarországi városok tekintélyes hányadában mind 1880-ban, mind pedig 1910-ben a magyar anyanyelvűek túlnyomó többséget alkottak; pl. a 28 ezer lakosú Hajdúböszörményben mindössze 23 fő kivételével mindenki magyar anyanyelvűnek vallotta magát, sőt Hajdúnánás 100,0%-nyi magyar anyanyelvű lakossal rendelkezett. A Tisza bal parti statisztikai régió városainak magyar anyanyelvű lakossága 94,0%-ot tett ki, noha itt szerepelnek pl. Szatmárnémeti, Felsőbánya, Nagybánya, Máramarosziget, Zilah, Szilágysomlyó, tehát nemzetiségileg vegyes területek városainak adatai is. Ezeknek a városoknak a lakossága egyszerűen „nem tudott” tovább magyarosodni, ami visszafogta a magyar anyanyelvűek, ill. a magyarul tudók számának gyarapodását.
- A városok „magyarosító” képessége, hatása több – esetenként közvetett – tényezőtől tevődött össze; egyrészt az „érintkezési felület” megnövekedéséből (homogén anyanyelvi környezetből érkező bevándorlók találkozása más anyanyelvűekkel, a városi intézmények – boltok, szolgáltatások, hivatalok stb. – felkeresése, magyar tananyelvű iskolák jelenléte s igénybevétele stb.). Másrészt a városi jellegű foglalkozások – kereskedelem, közszolgálat, vasúti alkalmazott, gyári munkás stb. – megkövetelték a magyar nyelv ismeretét, a magyar nyelvű iskoláztatás is gyarapította a magyarul tudók számát; a városokban honos „magasabb kultúrszint”, pl. az írni-olvasni tudás, az ingergazdag környezet – utcai feliratok, cégtáblák, plakátok, tömegrendezvények stb. – szintén az asszimiláció támogatója volt. E „dolgozók” a falvakban is előfordultak, de a városokban sűrűbben, koncentráltabban, folyamatosabban fordultak elő.
- A városok létszámnövekedése (1880 és 1910 között több, mint másfélmillió fő, 72,7%-os növekedés) jórészt a beköltözésekből táplálkozott. A nemzetiségi vagy vegyes lakosságú vidékekről beköltözők között minden bizonnyal jelentős számú nem magyar anyanyelvű érkezett a városokba; ennek ellenére a városokban élő nem magyar anyanyelvűek száma alig változott a két időpont között (mindössze 13 ezer fővel emelkedett), ami arra enged következtetni, hogy a betelepülő nem magyarokat (is) gyorsan (nyelvileg) asszimilálta a városi miliő.

Ami mármint a városok (nyelvi) asszimilációjának számszerű alakulását illeti, 1880 óta két, az asszimiláció mértékére utaló adatsorral rendelkezünk: a városokban élő *magyar anyanyelvűek számának* és *arányának* változására vonatkozó adatokat a tíz évenkénti népszámlálások tartalmazzák, csakúgy, mint a *magyarul tudó nem magyar anyanyelvűek számának* és *arányának alakulását*. Ezen adatok értékelése azonban korántsem egyszerű. Messzemenően befolyásolja az asszimiláció mértékének megítélését az „induló állapot” különbözősége (vagyis az, hogy 1880-ban mekkora volt a magyar anyanyelvűek aránya), hisz alacsony kiinduló érték esetében nagyobb a gyors aránynövekedés potenciális lehetősége, viszont

magas kiinduló „magyar-ráta” esetén fokozott mértékű lehet az „asszimilációs nyomás”. Nem közömbös a városok mérete; nagyvárosok esetében a nemzeti-ségek kis aránya mellett számuk jelentékeny lehet, akkora, hogy már lehetőségük van intézmények fenntartására (egyház, iskola, bank, kocsmá, boltok, esetleg kulturális intézmények), kapcsolatrendszerük anyanyelvi csoporton belüli kiépítésére. Kisnépességű városokban ennek lehetősége nem adott. De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyarokkal „szemben álló” más anyanyelvűek azonos nemzetiséghez tartoznak-e vagy sem; több nyelven beszélő nem magyarok „meghódítása” sikeresebb lehet, mintha egynyelvű tömbbel állnának szemben. Nem közömbös a városok népességpótló hinterlandjának nemzetiségi összetétele sem; a nyelvhatárok közelében fekvő, „eredetileg” nem magyar anyanyelvű városok „magyarosodhatnak” a környező magyar falvakból történő betelepülés révén is; más anyanyelvűek által lakott területek belsejében fekvő városok nem táplálkozhatnak migrációs forrásokból. Az is előfordult, hogy az asszimiláció nem a magyarok felé irányult, hanem a városban élő más anyanyelvűek – elsősorban a németek – felé. (Pl. Szeben megyében a német anyanyelvűek közül 30 ezren tudtak románul s csak 11 ezren magyarul, míg a románok közül is hasonló arányban beszéltek németül, mint magyarul.) Nyilvánvaló az is, hogy egy-egy városban a magyar nyelvűek számának és arányának növekedése nem feltétlenül vagy nem elsősorban az ott élő nem-magyarok asszimilációjából származott, hanem a beköltözők nagyobb részének magyar-voltából.

Mindezek előrebocsátása után vegyük számba először a magyar anyanyelvűek aránynövekedését a városokban. 1910-ben 138 település rendelkezett városi ranggal Horvát-Szlavonországot nem számítva; ezen települések közül 1880-ban 37 szinte homogén magyar településnek számítható, bennük „magyarosodásra” alig volt lehetőség; további 19-ben a magyar anyanyelvűek domináltak (arányuk 75% feletti); a maradék 82 városban nyílt tágabb tere a nem magyar anyanyelvűek nyelvváltásának. Közülük 27 gyors ütemben magyarosodott (30 év alatt 22,0%-pont vagy annál nagyobb aránynövekedés), további 13 városé számottevően; vagyis a számba jöhető városok közel egyharmadában lehetünk tanúi gyors magyarosodásnak, felében számottevőnek. (Annak megítélése, hogy mi számít „gyors magyarosodásnak”, természetesen meglehetősen szubjektív.)

A „gyorsan magyarosodó” városok néhány jellemzőjét számba véve megállapítható, hogy e városok meglehetősen eltérő típusúak. Többnyire alacsony „induló értékekkel” bírtak:

1880-ban a magyar anyanyelvűek aránya, %	A kategóriába tartozó városok száma
≥ 10,0	11
10,1 – 20,0	11
20,1 – 30,0	6
30,1 – 50,0	5
50,1 – 75,0	5
75,1 <	2

1880-ban Szepesváralján 2,3, Szentgyörgyön 2,9, Breznóbányán 3,1, Poprádon 4,1%-nyi magyar anyanyelvű lakos élt. Magyarosodásuk ellenére 1910-ben is legfeljebb 30,2%-nyi magyar élt (Poprád), ám az figyelemreméltó, hogy Poprád kivételével (e városka népességét a kibontakozó turizmus-idegenforgalom 1880 és 1910 között bőven megduplázta) valamennyi – s a hozzájuk hasonlóan alacsony induló értékű Bártfa, Kisszeben, Dobsina, Kismarton – kisméretű s stagnáló-csökkenő lakosságú város, vagyis a magyarosodásuk nem táplálkozhatott a magyar lakosság beköltözéséből.

De a gyorsan asszimilálódó városok között találjuk Nyíregyházát is, ahol a lakosság háromötöde már 1880-ban magyarnak vallotta magát, s arányuk 1910-re 98,1%-ra (!) emelkedett, valamint Sátoraljaújhelyet, ahol egyenesen 78,5%-ról indult a magyarosodás, valamint Felsőbányát és Aradot (7. táblázat). Nyíregyháza a szintizsita Szabolcs vármegyében (1910: 99,0% magyar anyanyelvű) a 19. század elején még egyveretű szlovák („tírpák”) település, de a megyeszékhely s intézményeinek az 1870-es években való átköltöztetése Nyíregyházából, vasúti csomóponttá válása, népességutánpótló hinterlandjának magyar volta következtében, valamint az 1880-ban még többségében jiddisül beszélő, ám német anyanyelvűnek felvételezett zsidó lakosságának magyarra váltása eredményezte a város 19. századi metamorfózisát.

7. táblázat. Városok gyorsan növekvő arányú magyar anyanyelvű lakossággal, 1880–1910

Városok	Összes lakos		Magyar anyanyelvűek aránya, %		Változás, %-pont
	1880	1910	1880	1910	
1. Nagyröce	2 058	1 925	11,2	52,0	40,8
2. Kőszeg	6 915	8 423	20,6	61,0	40,6
3. Zólyom	2 201	8 790	16,1	56,5	40,4
4. Nyíregyháza	21 896	38 198	59,7	98,1	38,4
5. Jolsva	2 730	2 846	42,7	80,1	37,7
6. Kassa	21 742	44 211	39,8	75,4	35,6
7. Szamosújvár	5 188	6 817	33,9	67,5	33,6
8. Vajdahunyad	2 597	4 520	21,0	54,4	33,4
9. Besztercebánya	5 950	10 776	16,7	48,8	32,1
10. Selmecebánya	14 029	15 185	10,1	41,8	31,7
11. Nyitra	10 683	16 419	28,3	59,4	31,1
12. Hátszeg	1 806	3 124	16,0	46,0	30,0
13. Eperjes	10 772	16 323	19,9	48,9	29,0
14. Déva	3 277	8 654	37,6	67,3	29,7
15. Budapest	360 551	880 371	56,8	85,9	29,1
16. Bártfa	5 303	6 578	4,6	33,1	28,5
17. Szentendre	4 683	5 673	24,2	52,4	28,2
18. Dobsina	5 505	5 029	6,7	34,6	27,9
19. Kisszeben	3 078	3 288	8,9	35,5	27,6
20. Körmöcbánya	3 433	4 545	6,3	33,8	27,5
21. Poprád	1 034	2 283	4,1	30,2	26,1
22. Igló	6 691	10 525	7,9	33,2	25,3
23. Pozsony	46 540	78 223	15,7	40,6	24,9
24. Trencsén	3 949	7 805	14,4	38,4	24,0

25. Lugos	11 654	19 818	12,4	34,7	22,3
26. Sopron	21 108	33 932	21,0	44,2	23,2
27. Lócse	6 887	7 528	10,0	32,0	22,0
28. Breznóbánya	2 793	4 179	3,0	24,2	21,2
29. Kismarton	2 845	3 073	8,1	27,1	19,0
30. Máramarossziget	8 833	21 370	64,2	82,1	17,9
31. Erzsébetváros	2 250	4 408	41,9	59,3	17,4
32. Temesvár	36 844	72 555	22,2	39,4	17,2
33. Munkács	8 602	17 275	56,5	73,5	17,0
34. Sátoraljaújhely	11 264	19 780	78,5	95,1	16,6
35. Felsőbánya	5 053	4 418	77,9	93,9	16,0
36. Nagybecskerek	19 666	26 006	19,3	35,2	15,9
37. Szepesváralja	3 360	3 129	2,3	18,1	15,8
38. Szentgyörgy	2 881	3 458	2,9	18,5	15,6
39. Nagyszombat	9 737	15 163	14,8	30,3	15,5
40. Arad	35 556	60 969	57,7	73,0	15,3
41. Érsekújvár	9 483	16 228	76,9	91,5	14,6
42. Beszterce	7 212	13 236	7,1	21,4	14,3
43. Zombor	24 309	30 593	21,5	33,0	11,5
44. Gyula	18 046	23 911	70,1	81,6	11,5
45. Karánsebes	4 764	7 638	6,5	17,7	11,2
46. Nagyszeben	19 446	29 599	10,6	21,7	11,1
47. Nagybánya	8 632	12 855	66,7	77,6	10,9
48. Gőlnicbánya	4 353	3 827	5,4	15,8	10,4
49. Losonc	6 290	11 537	72,2	82,2	10,0

Sátoraljaújhely hasonló változáson esett át: a 19. század elején még a lakosság egyharmadát kitevő népes zsidó kolóniájának magyar anyanyelvűvé válása, a megyeszékhely polgári közigazgatásának kiépülése, a vasút (vasúti javítóműhely) és az állami tulajdonú dohánygyár (melyek a munkásfelvételnél nyilvánvalóan a magyarokat részesítették előnyben) hatására vált egyértelműen magyar várossá (igaz, 78,5%-os „induló” magyar arány mellett). (A további gyorsan magyarosodó városokról alább még szólunk.) Ez a néhány „esettanulmány” azonban nem jelenti azt, hogy az 1880-ban alacsony arányú magyar lakossággal rendelkező városok automatikusan gyorsan magyarosodtak volna. A legnagyobb ütemben magyarosodó szlovák nyelvterületen is jónéhány város magyarosodása lanyha, mint pl. Modor, Újbánya, Leibic, Szakolca, Korpona, Szepesbéla stb. Úgy tetszik tehát, hogy automatikusan nem kezdődött el az asszimiláció, még ha ennek tág tere is kínálkozott volna (a magyar anyanyelvűek alacsony „indulósintje” következtében); kellett lennie valamely stimuláló tényezőnek, amely beindította az asszimiláció folyamatát.

A számottevő nyelvváltást (magyarosodást) produkáló 40 város közül 22 a szlovák nyelvterületen vagy annak határzónájában található, kilenc a román, három a német, kettő a ruszin nyelvterületen vagy határzónájában helyezkedett el, egy a vegyes lakosságú régióban (Nagybecskerek), és három a magyar nyelvterület belsejében (Budapest, Nyíregyháza, Szentendre). A szlovák nyelvterület,

ill. annak határzónája városainak aránylag gyors magyarosodásában több tényező játszott közre.

- Egyrészt a szlovák lakosság nagy asszimilációs készsége, ill. kényszere; az országban egyetlen szlovák tannyelvű középiskola sem működött, így az államigazgatásban, a vasútnál, a magyar vezetésű vállalatoknál elhelyezkedni óhajtok rákényszerültek a magyar nyelv magas fokú elsajátítására, majd a nyelvi asszimilációra. Ez különösen az igazgatási központokban ösztönözte a magyarosodást; a „magyarosodó” szlovák városok közé bekerült a nyelvhatártól távolabb fekvő Trencsén, megyeszékhely; ugyancsak megyeszékhely szerepet töltött be Nyitra, Besztercebánya, Eperjes, Igló, valamint a regionális központi funkcióval is rendelkező Kassa. (Ugyanez a folyamat tapasztalható a községi jogállású felföldi megyeszékhelyek esetében: Árva megyében, ahol a lakosság 2,5%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, Alsókubinban arányuk 25,9%-ot tett ki 1910-ben; Liptóban a magyarok megyei aránya 5,0%, Liptószentmiklóson 27,7%, Turócbán a 7,2%-kal szemben a megyeszékhelyen 22,7% magyar élt.)
- A Felföldön az „előrenyomuló” magyarok (hogyan az adott kor harcászati műszavaival éljek) azonban nem csak szlovákokkal találtak szemben magukat, hanem németekkel is, sőt a szepességi, gömöri városokat s a felföldi bányavárosokat németajkúak alapították vagy népesítették be a középkorban, a korájukban; miután kiváltságaik fokozatosan megszűntek, „hajlamosakká váltak” az asszimilációra.
- A lendületesen magyarosodó felföldi városok többsége stagnáló-hanyatló település a dualizmus korában (a nemesfémbányászat visszaesése, a hagyományos fémipar elhanyagolása, kedvezőtlen forgalmi helyzet, a hagyományos kereskedelem, pl. a borkereskedelem hanyatlása stb.), lakosság számuk is stagnált-hanyatlott, esetenként migrációs veszteséget szenvedtek, a bevándorlás jelentéktelen, így a környezetükből nem kaptak – nem magyar anyanyelvű – népesség-utánpótlást.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Felföld városai nyitva álltak a magyarság terjeszkedése előtt. Egyes felföldi városok továbbra is őrizték döntően szlovák (vagy szlovák–német) jellegüket, mint pl. Modor (1910-ben 7,0% magyar lakos), Leibic (7,7%), Újbánya (9,8%), Szakolca (10,0%), Bazin és Korpona (12,0%), Szepesbéla (12,8%) stb. Igaz, ezek szinte kivétel nélkül kispésségű, csekély jelentőségű városok (a nagyipari központtá váló Rózsahegy kivételével), többségük még a járási székhely szerepét sem töltötte be.

A „szlovákföldi” magyar „hódítások” elsősorban a Felföld keleti harmadában voltak látványosak. Ha figyelmünket nem csak a városi joggal rendelkező településekre fordítanánk, a kép még markánsabb lenne. Számos olyan tradicionálisan városias jellegű település, egykor virágzó bányász- és ipari község sorakozott Gömörben, Szepes megyében, Abaújban, melyeket eredetileg német

népesség lakott, melyek a 19. század második felében már meglehetősen elhanyagoltak, lakosságuk stagnált-fogyott, városi rangot nem szereztek, de nemzetiségi szerkezetük hasonlóan alakult, mint városi jogú társaiké (pl. Korompa, Szomolnok, Mecenzéf, Podolin, Szepesszombat stb.). Az expanzív magyar nemzetiségi politika kortárs hívei különösen a szepesi–gömöri–sárosi magyar előrenyomulást fogadták lelkesen, mert – hogy „geopolitikai kifejezést” használjunk – ezzel sikerült éket verni a nyugati és a keleti szlovák tömb közé.

Így a legnagyobb szlovák néptömörülések magyar nyelvterületen alakultak ki; a községi jogállású Békéscsabán 25 ezer, Budapesten 20 ezer, Szarvason 16 ezer szlovák anyanyelvű lakos élt 1910-ben.

A *ruszinoknak* nem volt városuk. A *román* nyelvterületen mindössze kilenc város bizonyult gyors ütemben magyarosodó településnek. Ám közülük a két legjelentősebb, Arad és Temesvár tulajdonképp a bánsági nagy vegyes nemzetiségű régió városa; bennük a magyar anyanyelvűek aránya mérsékelttel emelkedett, 57,7%-ról 73,0%-ra (Arad) és 22,2%-ról 39,4%-ra (Temesvár). S ezt a „nyereséget” elsősorban a németek szolgáltatták, a románok aránya mindössze 16,3, ill. 10,4%-ot tett ki e városokban (1910). S a nyelv váltás is elsősorban a regionális funkciók megtelepedésének és a gyáripar gyors térhódításának volt köszönhető. (Megjegyzendő, hogy 1910-re az ország regionális központjai Temesvár és Pozsony kivételével domináns magyar lakosságú városoknak tekinthetők. A „nagyvárosok levegője magyarrá tesz”, variálhatnánk a régió szólást.) Így a „románföldi” városok közül mindössze hét tűnt ki számottevően emelkedő arányú magyar lakosával. Közülük Lugos és Déva a nemzetiségi területeken fekvő megyeszékhelyekre jellemző módon változtatta nemzetiségi szerkezetét. (Lugoson a magyarok aránya csupán 34,7%-ot tett ki 1910-ben, de így is relatív többségre jutottak.) Vajdahunyad és Hátszeg a Hunyad megyei állami ipartelepek és kőszénbányák munkaerővonzása nyomán magyarosodott. Egyébként a román többségű területeken már 1880-ban is számottevő volt a magyar anyanyelvűek aránya (l. a táblázatot), ám e városok nem magyar lakossága meglehetősen lanyhán váltott nyelvet. Ebben a szász hagyományokra-kiváltságokra támaszkodó német anyanyelvűek nagyobb „ellenállása” is szerepet játszott.

Meglepő módon a bánsági és a bácskai-délkelet-dunántúli vegyes nemzetiségű területek városai is meglehetősen stabil „anyanyelvi szerkezettel” rendelkeztek, noha a kortársak ezeken a területeken a magyar „közvetítő nyelvként” játszott (feltételezett) szerepe nyomán gyorsabb magyarosodást vártak.

A magyarországi zárt *német* nyelvterületen (Ausztria határa mentén, Moson, Sopron, Vas megyékben), ill. annak határzónájában három városban növekedett számottevően a magyarok aránya (igaz, e zónában mindössze további két jogilag elismert város egzisztált, Ruszt és Szombathely). Kőszeg a „nyelvváltó” városok élvonalába tartozott (a magyar anyanyelvűek 40,6%-pontos aránynövekedésre 30 év alatt!), úgy, hogy 1880-ban a magyar anyanyelvűek még erős kisebbségben voltak (20,6%). Ez alatt intézményei is magyarosodtak, Kőszeg magyar érzelmű

várossá vált, Sopronhoz hasonlóan. (Ahol a kb. felerészben németajkú lakosság 72,7%-a 1921-ben a Magyarországhoz való tartozás mellett szavazott.)

Végül a magyar nyelvterület belsejében – ahol természetesen kevés városnak „adatott meg” a magyarosodás lehetősége – a már említett Nyíregyháza mellett a főváros és Szentendre gyors magyarosodása érdemel figyelmet.

Budapest közel 30%-ponttal növelte magyar anyanyelvű lakosainak arányát 1880 és 1910 között. A 18. században a későbbi fővárost alkotó Budán és Pesten a lakosság abszolút többségét alkották a német anyanyelvűek. A töröktől visszafoglalt várost a 17. század végén, a 18. században német anyanyelvű lakosok telepítették újjá, s a későbbiek folyamán is állandósult a német anyanyelvűek betelepítése a két városba, részben a városokat övező sváb településekből, részben Ausztriából és a német tartományokból. (A 19. század derekától – miután lehetővé vált a zsidók letelepedése a szabad királyi városokban – nagyobb számmal érkező zsidók anyanyelvül is a németet jelölték meg a korabeli népszerűírások.) Noha Pest-Buda a 18. század végétől egyre inkább Magyarország gazdasági, kereskedelmi és kulturális központjává vált – itt koncentráltak a „nemzeti intézmények” is; színház, könyvtár, múzeum, egyetem stb. – s megnövekedett a magyar nyelvű beköltözők száma is, Pest lakosságának csupán 38, Budáénak pedig 18%-a volt magyar 1850-ben; s a város lakosságának 48%-a német nemzetiségűnek, 55%-a német anyanyelvűnek vallotta magát (a két adat közti különbséget a zsidó lakosság német-jiddis – anyanyelve magyarozza; őket 1850-ben még nemzetiségnek (is) tekintették; ekkor 14%-át adták Pest-Buda lakosságának). A polgári forradalom után, már az abszolutizmus idején is (1848–1867) rohamos növekedésnek indult az ikerváros, a dualizmus évtizedei alatt pedig továbbra is viharos gyorsasággal emelkedett a lélekszáma. A népességnövekedés elsősorban a vándorlási nyereségből táplálkozott: a természetes szaporodás révén 1870 és 1910 között kerekén 140 ezer, a vándorlási nyereségből pedig 460 ezer fővel gyarapodott a főváros lakossága. A bevándorlók között ugyan továbbra is szép számmal képviseltették magukat a német anyanyelvűek, a Dunántúlról és a Délvidékről érkező svábok, Ausztriából, Németországból áttelepülő vállalkozók, szakmunkások, műszaki szakemberek, de többségüket már a magyarok tették ki. A németajkúak folyamatos beköltözése ellenére 1880 óta nem csak arányuk, hanem számuk is csökkent a fővárosban (1880: 122454 fő, 1910: 78882 fő). De a dualizmus korában mindvégig a főváros életének meghatározó részesei maradtak a német anyanyelvű vagy származású polgárai; vállalkozók (Schlick, Röck, Dreher, Haggemacher, Hoffer-Schranz, Kühne, Kugler, Frank, Drasche stb.), tudósok (a finnugor nyelvrokonságot valló Budenz József nyelvész, Kitaibel Pál, Semmelweis Ignác stb.), építészek (Ybl Miklós, Steindl Imre – a parlament épületének tervezője –, a magyar építészeti stílus megteremtésén fáradozó Lechner Ödön, Schulek Frigyes), művészek (Stróbl Alajos, Fadrusz János, Erkel Ferenc stb.).

Elősegítette a németajkúak magyarosodását az a tény, hogy a különféle származású, más-más korban, okból, céllal érkező németajkúak s csoportjaik – tősgyökeres budai patríciusok, óbudai kézművesek, Ausztriából érkező műszaki elit, gyári munkások, állami tisztviselők, tehetsős vállalkozók stb. – között alig alakultak ki szorosabb kapcsolatok; a pest-budai németek nem alkottak homogén, kohézióban álló tömböt.

Katus László mutatott rá, hogy „...a bevándorlók a városban sehol sem alkottak zárt és etnikailag elkülönült településeket, lakóközösségeket vagy házcsoportokat, hanem szétszórva és más nyelvűekkel – főleg magyarokkal – keveredve éltek az egész városban.” (*Katus L.* 2010).

A Budapesten élő német származású lakosság társadalmi szerkezete hasonló volt a magyarokéhoz, sem társadalmi, sem a vallási különbségek nem emeltek falakat a személyes kapcsolatok közé. Ezt igazolja, hogy a 20. század első éveiben (1909–1912 között) a budapesti németek 57%-a magyarokkal kötött házasságot; ez az arány a szlovákok között is magas volt, 42,5%. A főváros különböző nemzetiségei a munkahelyeken, szórakozóhelyeken, a tömegközlekedési eszközökön mindennapos gyakorisággal találkoztak egymással, az „érintkezési felület” a nemzetiségek között a lehető legnagyobb lehetett.

Kétségtelen, hogy a magyarosodáshoz, ill. a (nyelvi) asszimilációhoz vezető út szükségszerű állomása a majdani befogadó nyelv elsajátítása. Az is érthető, hogy a kortárs politikusok, közírók, a közvélemény megaláztatásával fogadták a nemzetiségek magyarnyelv-tudására vonatkozó napvilágot látott adatokat. Különösen a városlakó „nem-magyarok” magyarnyelv-tudása bizonyult „megnyugtatónak”. A 8. táblázatban feltüntettük a magyarországi (Horvát-Szlavonországon kívüli) városok nemzetiségeinek magyarnyelv-tudását az 1910-es népszámlálás adatai alapján, a „magyarosodás” szempontjából releváns városokban (ahol a nem magyar anyanyelvű lakosság aránya meghaladta a 15%-ot). A 9. táblázat pedig a „magyarosodás” szempontjából kulcsfontosságú, jelentős arányú nem magyar anyanyelvű lakossággal bíró városok nemzetiségei magyarnyelv-tudásának fontosabb adatait tartalmazza. A mellékelt táblázatokból kitűnik, hogy

- a városokban élő nem magyar anyanyelvűek jelentékeny hányada valóban megtette az első lépéseket a nyelvváltás felé (ami természetesen nem jelenti azt, hogy minden, a magyar nyelvet elsajátító nemzetiségi lakos előbb-utóbb a magyart vallotta volna anyanyelvének); a 83 (jelentékeny arányú nemzetiségi lakossal rendelkező) „releváns” város közül harmincban (e városok bő harmadában) az idegen ajkú lakosok legalább fele tudott magyarul, néhányban pedig arányuk a 80%-ot is meghaladta. (Az összes magyarországi város közül 85 nemzetiségei érték el ezt a szintet.) A városok nemzetiségi lakosainak magyarnyelv-tudása pedig az 1880-as 27,4%-ról 49,1%-ra emelkedett („vidéken” 9,1%-ról 19,4%-ra). Még szembetűnőbb a magyar nyelv ismeretének terjedése a törvényhatósági jogú (tehát a népesebb,

fejlettebb) városokban: 30 év alatt 28,4%-ról 52,9%-ra emelkedett. S fel kell tételeznünk, hogy a városok magyarító hatása még a számadatokban tükröződő mértéknél is jelentősebb lehetett, ugyanis nemcsak az 1880-ban falaik között élő nemzetiségeket és utódaikat magyarosították, hanem az időközben beköltözőket is, közöttük a másajkúakat is. A városok – élve a modernizáció által nyújtott lehetőségekkel – valóban betöltötték az „olvasztótégelyek” szerepét. A kortársak is a nemzetiségek lakta területeken fekvő „előretolt helyőrségként” tekintettek a városokra, s elő kívánták segíteni a városok magyarosodását. Szorgalmazták a városokba települt állami hivatalok „magyar” voltának erősítését, magyar – lehetőleg állami tulajdonú – vállalatok letelepedését, a MÁV szerepvállalását a magyarosításban; a magyarok „előrenyomulásának” irányait, ill. a magyar nyelvszigetek, exklávék, elsősorban a Székelyföld felé kiépítendő magyar „összekötő folyosók” városokra támaszkodó létrehozását, sőt egyes nemzetiségi területeken fekvő városok körül magyar telepesfalvak kialakítását, melyek aztán „spontán módon” szolgáltatták volna a városok népességutánpótlását, támogatandó azokban a magyarok arányának növekedését.

8. táblázat. Magyarul tudó nem magyar anyanyelvűek aránya a városokban

Kategória	Városok száma	
	Releváns városok	Összesen
0,0 – 29,9	15	15
30,0 – 49,9	38	39
50,0 – 64,9	17	24
65,0 – 79,9	10	37
80,0 <	3	24

9. táblázat. A városokban élő nem magyar anyanyelvűek magyarnyelv-tudásának változása, 1880–1910

(a városok sorrendje a nemzetiségek magyarnyelv-tudásának alapján, 1910)

Városok	A nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudott		A változás mértéke, %-pont	Sorrend a változás alapján	A nem magyar anyanyelvűek aránya	A magyar anyanyelvűek arány-változása
	1880	1910			1910	
1. Gyula	72,1	87,1	15,0	68	18,4	11,5
2. Baja	68,9	85,4	16,5	60	19,9	6,5
3. Szászrégen	72,0	85,3	13,3	71	59,7	8,8
4. Karánsebes	75,8	84,0	8,2	81	10,7	2,4
5. Nagyvárad	67,7	78,6	10,9	75	8,9	1,3
6. Szentendre	43,9	77,9	34,0	8	47,6	28,2
7. Érsekújvár	43,6	77,1	33,5	11	8,5	14,6
8. Léva	65,7	76,5	9,8	76	9,5	9,8
9. Arad	47,9	75,2	27,3	26	27,0	15,3

10. Szilágysomlyó	54,6	74,9	20,3	41	12,4	4,5
11. Kolozsvár	66,2	74,5	8,3	80	16,6	1,5
12. Pécs	35,0	73,8	38,7	2	16,4	10,2
13. Losonc	64,6	73,7	9,1	77	7,8	10,0
14. Budapest	34,4	71,8	37,4	4	14,1	29,1
15. Dicsőszentmárton	63,5	70,3	7,3	82	27,3	*
16. Kőszeg	32,1	70,6	38,5	3	39,0	40,6
17. Szamosújvár	71,4	68,3	-3,1	90	32,5	33,6
18. Nagyrőce	40,7	67,9	27,2	28	48,0	40,8
19. Felsőbánya	68,9	65,9	-3,0	89	6,1	16,0
20. Sátoraljaújhely	28,4	63,2	34,8	6	4,9	16,6
21. Munkács	38,9	63,0	24,5	36	26,5	17,0
22. Újpest	34,9	62,8	27,9	24	10,7	*
23. Dés	35,5	61,1	25,6	34	30,2	-0,2
24. Kassa	31,5	60,6	29,1	21	24,6	35,6
25. Temesvár	29,4	59,4	30,0	18	60,6	17,2
26. Erzsébetváros	39,0	58,7	19,7	52	40,7	17,4
27. Nyíregyháza	40,6	57,9	17,3	59	1,9	38,4
28. Fogaras	30,2	57,5	27,3	27	49,0	*
29. Ungvár	18,2	57,3	39,1	1	19,7	5,5
30. Brassó	33,9	56,6	22,7	44	56,6	9,5
31. Nagyenyed	34,2	56,1	21,9	47	25,0	-0,6
32. Vajdahunyad	18,3	54,1	36,8	5	45,6	33,4
33. Sopron	25,2	54,1	28,9	22	55,8	23,2
34. Szentgyörgy	19,8	53,8	34,0	9	81,5	15,6
35. Torda	46,9	53,6	6,7	84	28,1	-4,2
36. Jolsva	69,9	53,3	-6,2	92	19,6	37,7
37. Szabadka	22,7	52,3	29,6	19	41,2	7,5
38. Segesvár	30,0	50,9	20,9	50	76,8	9,8
39. Nyitra	19,3	50,7	31,4	12	40,6	31,1
40. Déva	27,2	49,8	22,6	45	32,7	29,7
41. Hátszeg	18,6	49,3	30,7	14	54,0	30,0
42. Besztercebánya	29,4	48,9	19,5	53	51,2	32,1
43. Poprád	21,6	48,3	26,7	31	69,8	26,1
44. Dobsina	13,7	48,0	34,3	7	65,4	27,9
45. Pozsony	18,8	47,9	29,1	20	59,4	24,9
46. Medgyes	23,3	45,9	22,6	46	80,1	8,5
47. Lugos	19,6	45,4	25,8	32	65,3	22,3
48. Nagybánya	44,5	44,6	0,1	88	22,4	10,9
49. Kismarton	12,5	44,4	31,9	13	72,9	19,0
50. Körmöcbánya	15,3	43,9	28,6	23	66,2	27,5
51. Beszterce	21,8	42,7	20,9	49	78,6	14,3
52. Késmárk	11,1	41,3	30,2	16	79,2	12,8
53. Újvidék	21,4	40,8	19,4	54	60,3	17,8
54. Abrudbánya	19,6	40,6	21,0	48	59,9	3,9
55. Nagybacsanak	35,2	40,3	5,1	86	54,8	15,9
56. Nagyszeben	5,7	39,5	33,8	10	78,3	11,1

57. Szakolca	16,2	39,1	22,9	42	90,9	8,3
58. Eperjes	20,7	39,1	18,4	58	51,1	29,0
59. Zólyom	14,7	39,0	24,3	38	43,5	40,4
60. Lócse	30,2	38,7	8,5	78	68,0	22,0
61. Fehértemplom	8,4	38,5	30,1	17	89,5	5,7
62. Szászváros	32,1	37,7	5,6	85	72,0	5,8
63. Ruszt	13,6	37,9	24,3	37	85,8	8,9
64. Igló	13,4	36,8	23,4	41	66,8	25,3
65. Zsolna	9,0	36,3	27,3	25	74,5	*
66. Karánsebes	9,5	33,2	27,1	29	82,3	11,2
67. Trencsén	27,3	36,2	8,4	79	61,6	24,0
68. Nagyszombat	19,6	35,9	16,3	62	69,7	15,5
69. Szepesolaszi	11,3	35,3	24,0	40	85,9	5,7
70. Újbánya	4,4	35,0	30,6	15	90,2	8,1
71. Breznóbánya	8,9	34,6	25,7	33	75,8	21,2
72. Szepesváralja	8,9	34,5	25,6	35	81,9	15,8
73. Gölnicbánya	6,5	33,5	27,0	30	84,2	10,4
74. Pancsova	9,0	33,2	24,2	39	83,8	9,4
75. Versec	6,9	29,8	22,9	43	85,8	9,7
76. Bazin	4,7	29,7	15,0	67	88,0	8,1
77. Kisszeben	10,4	29,5	19,1	56	64,5	27,6
78. Nagykikinda	13,2	28,9	15,7	64	77,7	6,7
79. Selmecebánya	8,1	24,4	16,3	61	58,2	31,7
80. Korpona	8,3	24,0	15,7	63	88,0	7,4
81. Bártfa	4,3	23,8	19,0	57	66,9	28,5
82. Rózsahegy	7,3	22,6	15,3	66	85,8	*
83. Szászsebes	5,4	22,2	16,8	65	89,8	7,1

*1880-ban községi jogállású települések.

- Kitüntetett szerepet játszottak a városok magyarosodásában a regionális központok. Megítélésünk szerint a dualizmus korának végén az országban Zágrábbal együtt 10 város töltötte be a regionális központok szerepkörét – Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Debrecen, Temesvár, Szeged, Nagyvárad, Pécs, Győr – s némi fenntartással közéjük sorolható Arad és Brassó. Debrecen, Szeged, Győr és Pécs kivételével nemzetiségi vagy vegyes nemzetiségű területeken, ill. a magyar nyelvhatár közelében feküdtek (utóbbiak közé sorolható Pozsony, Kassa, Nagyvárad és Arad). Nemzetiségi viszonyaik azért is fontosak az asszimiláció szempontjából, mert bennük koncentráltak a nemzeti(ségi) identitást, az asszimiláció folyamatát befolyásoló legfontosabb intézmények (közép- és felsőfokú tanintézetek, egyházi központok, közművelődési intézmények, sajtótermékek kiadása, egyesületek stb.), s határsugaruk (az iskolák tanulónvonzása, a sajtótermékek terjesztési területe stb.) országrésznyi területekre terjedt. „Magyarosodásuk” néhány statisztikai adatát közli a 10. táblázat. 1910-re nyolc regionális központban abszolút, egyben relatív többségben voltak a magyarok,

Pozsonyban és Temesvárott pedig megközelítették a relatív többségben lévő németek számát. Csupán Zágrábban, Horvát-Szlavonország fővárosában maradt jelentéktelen a magyarok jelenléte.

- A megyeszékhely városok közigazgatási-államigazgatási szerepkörének „magyarosító” hatását igazolja a nemzetiségi területek megyeközpontjainak és megyéjük anyanyelvi viszonyainak összevetése (11. táblázat). A táblázatban szereplő 22 megyeszékhely közül 19 esetben a megyeszékhelyeken a magyar anyanyelvűek aránya felülmúlta megyéjük értékeit, nem egy esetben többszörösen (Fogaras: 51,0, ill. 3,5%, Nagyenyed: 75,0, ill. 12,9%, Máramarossziget: 82,1, ill. 10,5%, Déva: 67,3, ill. 12,9% stb.). Csupán a nyelvhatárok közelében fekvő Kassa, Sopron és Pozsony esetében fordított a helyzet, népességutánpótlásuk ugyanis részben a nemzetiségek lakta területekről érkezett. Feltűnő a szász megyeszékhelyek, Segesvár, Nagyszében és Beszterce „bevehetetlen” volta a magyarok számára (ezekben a megyei és állami adminisztrációban is számottevő volt a németajkúak aránya).

10. táblázat. A regionális központok lakóinak anyanyelvi szerkezete és annak változása, 1880–1910

Regionális központok	A magyar anyanyelvűek aránya			Magyarul tudó			
	1880	1910	változás, %-pont	Az összes lakos közül		A nemzetiségek közül	
				1880	1910	1880	1910
1. Zágráb	2,0	5,1	3,1	3,9	11,1	2,0	6,2
2. Pozsony	15,7	40,6	24,9	31,6	69,2	18,8	47,9
3. Kolozsvár	80,9	83,4	1,5	93,2	96,1	66,2	74,5
4. Kassa	39,8	75,4	35,6	58,8	90,6	31,5	60,6
5. Debrecen	97,6	98,5	0,9	99,3	99,7	72,1	71,4
6. Temesvár	22,2	39,4	17,2	43,8	75,9	29,4	59,4
7. Szeged	96,0	95,9	-0,1	98,1	99,5	52,0	84,8
8. Nagyvárad	86,8	91,1	4,3	95,8	98,4	67,7	78,6
9. Pécs	73,4	83,6	10,2	82,7	95,8	35,0	73,8
10. Győr	91,2	94,9	3,7	96,8	98,7	58,3	64,2
11. Arad	57,7	73,0	15,3	77,7	93,6	47,9	75,2
12. Brassó	33,9	43,4	9,5	55,8	75,1	33,9	56,6

11. táblázat. Nemzetiségi területek megyeszékhelyeinek anyanyelvi szerkezete, nem magyar anyanyelvű lakosaik magyarnyelv-tudása

Nemzetiségi területeken fekvő megyeszékhelyek	Magyar anyanyelvűek			Magyarul tudó nem magyarok	
	aránya, 1910 (%)	arány-változása, 1880–1910, (%-pont)	aránya megyéjükben, 1910 (%)	aránya, 1910 (%)	változása, 1880–1910 (%-pont)
1. Kolozsvár	83,4	1,5	26,4	74,5	8,3
2. Máramarossziget	82,1	17,9	10,5	30,2	-5,0
3. Ungvár	80,3	5,5	27,7	57,3	39,1
4. Kassa	75,4	35,6	78,0	60,6	29,1
5. Nagyenyed	75,0	-0,6	12,9	56,1	21,9
6. Dicsőszentmárton	72,7	–	27,1	70,8	7,3
7. Torda	71,9	-4,2	21,7	53,6	6,7
8. Dés	69,8	-0,2	16,9	61,1	25,6
9. Déva	67,3	29,7	12,9	49,3	22,6
10. Nyitra	59,4	31,1	17,9	50,7	31,4
11. Fogaras	51,0	–	3,5	57,5	27,3
12. Eperjes	48,9	29,0	4,6	39,1	18,4
13. Besztercebánya	48,8	32,1	4,8	48,9	19,5
14. Sopron	44,2	23,2	51,0	51,4	28,9
15. Brassó	43,4	9,5	29,2	56,6	22,7
16. Pozsony	40,6	24,9	44,3	47,9	29,1
17. Trencsén	38,4	24,0	2,7	36,2	8,4
18. Lugos	34,7	22,3	5,8	45,4	25,8
19. Lőcse	32,0	22,0	6,6	38,7	8,5
20. Segesvár	23,2	9,8	10,9	50,9	20,9
21. Nagyszeben	21,7	11,1	1,5	39,5	33,8
22. Beszterce	21,4	14,3	6,9	42,7	20,9

- A magyarnyelv-tudással mért (elő)asszimiláció országrészek, ill. nemzetiségi tömbök között tapasztalható különbségei nem jelentősek, sőt e téren a Királyhágón túl (Erdély) megelőzte a felvidéki (szlovák) régiót. Annyi megállapítható, hogy a zömében magyarlakta statisztikai régiók városaiban (ahol a nemzetiségi lakosok aránya csekély, a népesség-utánpótlás magyarlakta területekről történt) a nemzetiségek magyarnyelv-tudása magasabb szintű, mint a főleg nemzetiségek lakta országrészekben (12. táblázat). Az is megfigyelhető, hogy a városok és a „vidék” lakosságának magyarnyelv-tudása nincs szinkronban egymással. Erdélyben a legmagasabb a nemzetiségi régiók közül a városokban élő nem-magyarok nyelvismerete, ám a régió vidéki lakossága meglehetősen „immunis” a magyar nyelvvel szemben. Feltűnően magas a polgárosultabb, s nemzetiségként főleg svábok lakta dunántúli falvak nem magyar anyanyelvű lakóinak magyarnyelv-tudása.

Megállapítható, hogy e téren a városok hierarchikus szintje nagyobb mértékben differenciált, mint a regionális helyzet. A gyengén vagy alig magyarosodó városok többsége kis népességű, többnyire depressziós területek erősen hanyatló, rossz forgalmi helyzetű városkái. Mivel ezek a legsűrűbben a Felföld hanyatló bányavárosai, hagyományos vasipari központjai között fordultak elő, s „rontották le” a felföldi értékeket (különösen a Szepességben, Gömörben, Sáros vármegyében).

12. táblázat. A statisztikai régiók nem magyar anyanyelvű lakóinak magyarnyelv-tudása, 1910

Statisztikai régiók	Nemzetiségek magyarnyelv-tudása, %		Változás 1880–1910,	
	városokban	vidéken	együtt	%-pont
1. Duna jobb partja (Dunántúl) [■]	62,0	37,5	38,6	27,9
2. Duna bal partja (Nyugat-Felföld)	40,3	15,1	17,4	22,2
3. Duna–Tisza köze [■]	62,3	32,3	41,8	29,2
4. Tisza jobb partja (Kelet-Felföld)	44,8	20,6	22,7	21,0
5. Tisza bal partja [■]	65,8	21,9	22,8	10,5
6. Tisza–Maros szöge	45,0	15,6	18,0	23,4
7. Királyhágontúl (Erdély)	49,5	12,1	15,0	19,8
Magyarország*	49,1	19,4	22,4	21,7

[■]= magyar többségű régiók; * Horvát-Szlavonország nélkül, Fiumével.

A tanulmányban nem tárgyaltuk Horvát-Szlavonország lakosságának „magyarosodását”. A társország a dualizmus korában őrizte nyelvi intaktságát – pontosabban horvát-szerb jellegét –, annak ellenére, hogy az alacsonyabb földárak csábításának engedve sok magyarországi földműves vásárolt földet a Drávan túl – elsősorban Verőce és Pozsega vármegyékben –, s a magyar állam is támogatta a horvát (nyelvi) hegemónia fellazítását, Horvát-Szlavonország lakóinak csupán 4,1%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek (1910), s a városokban is csupán 7,0%-ot tett ki a magyar anyanyelvűek aránya. Említésre méltó arányú magyar lakossággal csak a horvát-magyar határon fekvő átkelőhely, Eszék (11,9%) rendelkezett, valamint a Szerémség tradicionális központja, Zimony (11,7%), és Bród (24,9%), a katonaváros. Senjben (Zengg) 1910-ben mindössze ketten vallották magukat magyarnak, Bakarban (Buccari) huszonhatan. A magyar nyelvet pedig a társországban a nem magyarok 2,5%-a, a városokban 8,2%-a beszélte.

Irodalom

(Csak a II. részben hivatkozott tanulmányokat soroljuk fel, a bővebb irodalomjegyzék a tanulmány I. részében található.)

- KATUS L. (2010): Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: Barta Gy. – Keresztély K. – Sipos A. (szerk.): A „világváros” Budapest két századfordulón. Bp.
 KOVÁCS A. (1925): Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon. In: Emlékkönyv dr. Gr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Budapest.